

ІСТОРІЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЧИСЛІВНИКА
ДЕВ'ЯНОСТО

Число 90 у давніх слов'янських пам'ятках передається словосполученням *девять десять*, побудованим так само, як назви 50—80. Порівн., в Остромировому єв.: «о девАти десАть и девАти»¹, у Лаврському єв. XIV ст.: «о 9-десять и о девяти».²

Але з XIV ст. у пам'ятках з'являється нова назва 90 — *дев'яносто*. Найдавніші випадки її вживання знаходимо в південноруських грамотах другої половини XIV ст. — у грамоті Ч. Бродовського 1385 р.: «въ лѣто шеститисячное и W и. сотное. девяносто. третее» (Розов, стор. 28)³; у грамоті Я. Тарновського 1390 р. (Перемишль): *дев'яносто лѣт* (Розов, стор. 176); у грамоті галицького старости Бенка 1398 р. (Коломия): *дев'яносто. лѣт* (Розов, стор. 58); у грамоті короля Ягайла 1399 р. (Львів): *дев'яносто. девятог лѣт* (Розов, стор. 59).

Це загадкове *дев'яносто*, відоме лише східнослов'янським мовам, своєю будовою різко порушує усталену в слов'ян системі числівників.

У назві *дев'яносто* перший елемент нагадує *дев'ять*, а другий — *сто*. На цьому й ґрунтуються різні припущення щодо будови даного слова.

О. О. Потебня вважав, що назва ця, як і лат. *undeviginti* — 19, утворена шляхом віднімання від більшого числа: *дев'ян-о-сто* = 9 (*десятков*) от ста.⁴

Ф. В. Ржіга виводив *дев'яносто* із сполучення *девять до ста*⁵; перехід д у н аргументується паралелями, які, власне, не мають до цього переходу ніякого відношення (напр., *каждый — каждый*). Віднімання від більшого числа приймається й тут. Появу ж н замість д можна пояснити дисиміляцією до початкового д. Порівн. дисиміляцію *neventь > *девять*, підтриману впливом *десять*. У слові *дев'яносто* дисиміляція також могла знайти підтримку серед інших числівників (*дев'ятнадцать* та ін.).

І. М. Ендзелін вніс у наведену етимологію Ржіги істотну поправку, прийнявши за вихідну форму *desę -до-сьта, тобто 10 до 100. Дійсно, сам принцип рахунку відніманням від більшого числа потребує вказівки на відстань від цього числа, а не від одиниці, як приймається в етимології Потебні. Відстань же 90 від 100 є 10, а не 9. Щоб вказати на цю відстань, виходячи з *дев'ять*, Ф. В. Ржіга змушений був прийняти дуже штучну інтерпретацію семантики *девять до ста*, приписавши сполученню *до ста* значення 99.⁶ За етимологією І. М. Ендзеліна, з форми *деся-доста шляхом дисиміляції розвинулось *десяносто, а це останнє, ставши після дисиміляції етимологічно незрозумілим, перетворилось на *дев'яносто*⁷ (порівн. порядок назв десятків: *сімдесят, вісімдесят, дев'яносто*).

Етимологія Ендзеліна здається найбільш прийнятною. Слід ще додати, що давню прийменникову конструкцію виявляє в слові *дев'яносто* і його наголос, порівн. наголошення *одина́дцять, двана́дцять* тощо. До переходу кінцевого *-ста* в *-сто* (під впливом числівника *сто*) порівн. у деяких пам'ятках: «Богушу Войтковичу... *полтора́сто коп грошей*», акт 1532 р. у пізнішому спискові (АрхЮЗР, VIII, V, 455), «в *полчетверта́сто коп*», 1563 р. (АрхЮЗР, VIII, VI, 49) — з *полтора́ста, полчетверта́ста*.

Досить складним є також питання про час появи назви *дев'яносто*. За даними пам'яток це — наймолодший з числівників; він починав вживатися навіть пізніше за назву *сорок*. Але, спираючись на цілий ряд фактів, можна впевнено твердити про велику давність слова *дев'яносто*. Факти ці такі.

1) Слово *сорок* у значній мірі зберігає в давніх пам'ятках свій конкретний характер, тому найперші його документації, очевидно, відбивають час появи цього числівника в мові. Якщо тут була розбіжність, вона досить незначна. Слово ж *дев'яносто* в період своєї першої фіксації не виявляє таких рис конкретності. Воно було конкретним лише в тій мірі, у якій були конкретними тоді й інші числівники (наявність категорії роду тощо). Щоб досягти такого стану, потрібен був певний період розвитку.

2) Як би ми не уявляли етимологію *дев'яносто*, безперечно, що воно не дійшло до нас у своєму найдавнішому вигляді. Воно, мабуть, зазнало ще до XIV ст. ряду змін. А для цих змін теж потрібен немалий час. Слід звернути увагу на той факт, що *дев'яносто* виступає в пам'ятках уже лексикалізованим, тоді як інші числівникові словосполучення відомі ще як словосполучення (порівн. *три на десяте, девять десятъ*). Цікавий переклад слів «*articulus 97*» у закарпатському «Урбарі» другої половини XVIII ст.: «*сто девяте и семе право*»⁸ є, очевидно, вторинною спробою осмислення виразу *дев'яносто*, продовженням того ж напряму що й перехід *десяносто в *дев'яносто* за етимологією І. М. Ендзеліна.

¹ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, СПб, 1893, ствп. 651.

² О. О. Шахматов, А. Ю. Крымский. Нариси з історії української мови, Хрестоматія, К., 1924.

³ В. Розов. Українські грамоти, т. 1, XIV і перша половина XV в., К., 1928. Подамо зразу й інші скорочення, прийняті в цій статті: Арх_ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов; АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России; ЗНТШ — Записки наукового товариства ім. Шевченка; Памятники — Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов; Сб. Вип. I — Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленской публичной библиотеке, вып. I; Галицько-Волинський літопис цитуємо за виданням Іпатіївського літописного списку в «Полном собрании русских летописей», т. II, вид. II, СПб, 1908; літопис Самовидця — за виданням 1878 р. і літопис Величка — за виданням 1848—1855 рр.

⁴ А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. IV, 1941, стор. 250.

⁵ Ф. В. Р ж и г а. Этимология слова девяносто. Филологические записки, т. 18 (1879), вып. 3, стор. 1—5 (третя пагінація).

⁶ Там же, стор. 2—3.

⁷ Етимологія І. М. Ендзеліна сформульована в листах до Л. А. Булаховського та Б. А. Ларіна і опублікована останніми: Мовознавство, т. 9, 1951, стор. 65 та «Парижский Словарь Московитов 1586 г.», 1948, стор. 87.

⁸ А. Петров. Первый печатный памятник угрорусского наречения Урбар, СПб, 1908, стор. 59

Таку ранню лексикалізацію *дев'яносто* треба пояснювати, мабуть, не лише своєрідністю даної назви тим, що вона не підтримувалась аналогічними утвореннями, як було в інших числівникових словосполученнях, а й тим, що перший елемент тут ніколи не мав кінцевого *-ть*, будучи реліктом давніх індоєвропейських незмінних назв 5—10 без цього суфікса: *deve, *desę. Поява *-ть* в інших випадках вживання назв 9, 10 і могла зумовити ранню лексикалізацію *дев'яносто*. Порівн. утворення *дев'ясил*, *дevesил*⁹ (назва рослини), також повідомлювану І.І Срезневським назву міста Девягорескъ у Збірнику XVI—XVII століть. Проте якраз 10, очевидно, завжди виступало в слов'ян з t: наведена О.

І. Соболевським форма «дъво ѿ на деся» з Сінайського патерика XII ст.¹⁰ сумнівна (скоріше це недописане десяте).

3) *Дев'яносто* могло виступати в давнину як певна одиниця числення, наприклад, «съ тремя девяносты» у Новгородському IV літописі.¹¹ Не треба доводити, що таке його вживання відмінне від рахунку *сороками*. Якщо рахунок *сороками* впливав із невтрачених ще якостей даного слова як рахункового, то рахунок складним числівниковим утворенням *дев'яносто* потребує іншого пояснення. Очевидно, його слід пов'язувати з такими архаїзмами, як *три дев'ять*, що виходять за межі десяткової системи.

Наведені факти підтверджують думку О. І. Соболевського щодо *дев'яносто*: «это слово не принадлежит к числу новообразований».¹²

Можна вважати майже безперечним, що *дев'яносто* утворене шляхом віднімання від більшого числа, від *сто*¹³. Інших таких утворень серед існуючих назв чисел нема. Проте ці утворення у слов'ян були. Рештки їх збереглися у пам'ятках, наприклад, у гр. 1386 р.: «во .к. гривень без одноѣ гривны» (Розов, стор. 31), у гр. 1400 р.: «за .л. копь рус-кихъ без дву копу» (Розов, стор. 61), у новгородській берестяній грамоті початку XV ст.: «.м.бль безъ дву»,¹⁴ у документі 1538 р. (пізніший список): «гаковницъ новыхъ 50 безъ 2» (АрхЮЗР, VIII, V, 8), у документі 1508 р.: «сто колодь безъ чотырехъ колодь меду» (АЮЗР, II, 121). Порівн. з цим приказку «Єден за вісімнадцять, а другий (за) без двох двадцять»¹⁵. Рахунок віднімання відомий і сучасним українським говіркам.¹⁶

Очевидно, саме в зв'язку з таким рахунком поширений був метод передавати великі «некруглі» числа відніманням *одиниць від найближчого круглого числа*. Підкреслимо, що йдеться про ділові документи, де потрібна була абсолютна точність і зрозумілість. Кілька прикладів з документів першої половини XVI ст.:

число 177: «180 безъ трехъ копь (АЮЗР, II, 122);

491: «шынъ железа 500 безъ 9» (АрхЮЗР, VIII, V, 8);

945,5: «тисеча копь безъ пятидесять копь грошей и безъ полупята копы» (АЮЗР, II, 121);

987: «1000 каменей безъ тринадцати» (АЮЗР, II, 121).

Шляхом віднімання від більшого числа утворювались і назви з половинами цілих чисел, від яких збереглися у літературній мові дотепер лише числівники *півтора*, *півтори* і *півторапта*. Порівн. ще в Т. Г. Шевченка: «Ой виростеш, сину, За *півчварта* року» (Повн. збір. творів, т. I, 1951, стор. 230). Якщо в назвах цілих чисел спосіб віднімання був ви-тіснений (крім *дев'яносто*), і ми змогли відмітити лише його мізерні рештки, то в зазначених дробових назвах він раніше зберігався повністю. Таким чином, тут маємо цілу систему:

1,5: «полтора ведра», гр. 1458 р. (Розов, стор. 167); «полтори тисячи», літопис Самовидця XVII ст. (стор. 137);

2,5: «полтритья зол.», 1625 р. (АрхЮЗР, I, XI, 35); «полтрети колоды», 1480 р. (АЮЗР II, 110);

3 5: «полчетверта дворища», 1558 р. (АрхЮЗР, VIII, VI, 56); «полчетверты копы», 1509 р. (АЮЗР, II, 122); «по полчварта золотого», літопис Величка (т. III, стор. 544), «полчварти тисячи», літопис Самовидця (стор. 197);

4,5: «грошей полпята», 1578 р. (Памятники, III, 90);

5,5: «грошей полшоста» і «польшосты копы», 1618 р. (АрхЮЗР, III, I, 228);

6,5: «полсема каменя», 1552 р. (АрхЮЗР, VIII, V, 94); «полсема гривенки», 1509 р. (АЮЗР, II, 124);

7,5: «огородовъ польосма», 1606 р. (АрхЮЗР, VI, I, 319) «поль осмы копы», 1618 р. (АрхЮЗР, III, I, 229);

8,5: «пол-9 копь», 1509 р. (АЮЗР, II, 122); «копь польдеветь», 1618 р., (АрхЮЗР, III, I, 228);,

9,5: «полдесята ведра», 1684 р. (АрхЮЗР, IV, I, 47), «полдесяти пяди», 1552 р. (АрхЮЗР, VII, I, 108);

10,5: «полодинадцаты стырты», 1566 р. (Памятники, 111, 72);

12,5: «полтреднадцать стырты», 1566 р. (Памятники, III, 78); «поль трѣты надесять тысячѣ». Галицько-Волинський літопис (895);

13,5: «грошей полчетвертанадцать», 1578 р. (Памятники, III, 88); - «польчетвертанадцать пядей», 1552 р., пізніший список (АрхЮЗР, VII, I, 108); «оть поль четвернадцати лѣтъ» (АрхЮЗР, VII, I, 91; 1552 р.); «полчетырнацат», 1544 р. (Сб. Вил I, № 53); «пулштырнацяты рызы», 1665 р. (АрхЮЗР, I, XI, 482);

15,5: «польшоснадцать тисечи копь», 1583 р. (АрхЮЗР, VI, I, 138);

⁹ Порівн. А. Л. Дювернуа. Материалы для словаря древнерусского языка М., 1894. стор. 38. Щодо поширення цього слова в інших слов'янських мовах див. E. Berneker. Slavisches etymologisches Wörterbuch, т. I, Гейдельберг, 1924, стор. 189

¹⁰ А. И. Соболевский. Мелкие заметки по морфологии, РФВ, т. 64, стор. 155. Порівн. стеклограф. вид. «Церковно-славянская морфология», СПб, 1904, стор. 101—104.

¹¹ И. И. Срезневский. Материалы..., I, 650. Там же й інші приклади.

¹² А. И. Соболевский. Мелкие заметки по морфологии, РФВ, т. 64, стор. 155.

¹³ Етимологія Ф. Прусика. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogerm. Sprachen, т. 35, стор. 599 — *neen3-(d)k/mt3 (Прусик, власне, виводив архетип ще з орієнтацією вокалізму на санскрит: *navana—kata) >neueno—k'mto (буквально: «дев'ять десятків»): — дуже сумнівна. Назва 10 з нульовим ступенем першого складу (*dk'-, а не *dek'-) до слов'ян не дійшла. Тому не переконуює й паралель з гр. ічгДкочха, лат. nonaginta: тут — хсма, — ginta є звичайною в назвах десятків формою 10. Ще більш сумнівне пояснення *дев'яносто* у В. І. Чернишова: «несколько искаженное старое: девяносто, сохранившееся в порядковом девяностый», Известия АН Казахской ССР, № 4(29), 1946, стор. 47.

¹⁴ А. В. Арциховский и М. Н. Тихомиров. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1951 г.), М., 1953, стор. 16.

¹⁵ М. Н о м и с. Українські приказки, прислів'я і таке інше, Спб, 1864, № 7991; І. Я-Франко. Галицько-руські народні приповідки, т. II, Львів, 1908, стор. 89; тут же, стор. 88, глузливе: «Без єдного двадцять».

¹⁶ Див. напр., И. О. Д з е н д з е л і в с ь к и й. Особливості словотвору українських говірок Нижнього Подністров'я, Діалектологічний бюлетень, вип. IV, стор. 46.

16,5: «полсеманадцать каменя», 1552 р., список (АрхЮЗР, VIII, V, 94);

17,5: «полосманадцать каменя», 1509 р. (АЮЗР, II, 122);

25: «копь полтреднадцать», 1587 р. (АрхЮЗР, VI, I, 182);

35: «по полчетвертадесять грошей», 1587 р. (АрхЮЗР, VI, I, 178);

65: «полсемадесять грошей», 1587 р. (АрхЮЗР, VI, I, 179); «у полусемадесяти копахъ», 1509 р. (АЮЗР, II, 124);

75: «полосмадесять золотых», 1538 р. (АрхЮЗР, VIII, III, 12);

150: «у польтора ста... копахъ», 1586 р. (АрхЮЗР, VIII, III, 633); «тую полтора ста коп», 1563 р. (АрхЮЗР, VIII, VI, 47);

250: «поль тритья ста колод», 1386—1418 рр. (Розов, стор. 35);

350: «чоловѣковъ полчетвертаста», 1480 п. (АЮЗР, II, 110);

450: «полпетаста», 1572 р. (АрхЮЗР, VIII, VI, 381);

550: «куль... полшоста и 15», 1532 р. (АрхЮЗР, VIII V, 8);

750: «золотых полосмаста», 1569 р. (АрхЮЗР, VIII III, 193).

Такі утворення могли вживатись і в складених числівниках: їх комбінуванням можна було виразити будь-яке інше число. Наприклад, в описаній О. Х. Востоковим російській купчій XV—XVI ст. (список): «полтретьятцать рублевъ и полтора рубля»¹⁷ (= 26,5).

Дані форми, втрачені в своїй більшості літературною мовою, широко представлені в сучасних українських діалектах. На те, що вони тут довго були живою, продуктивною категорією, вказує заміна в ряді говірок *півтора* на *півдруга*¹⁸ у зв'язку з заміною порядкового числівника *вторий* на *другий*. Порівн. також сучасне позначення часу: *пів на сьому*, *пів до восьмої*.

На нашу думку, невірно було б розуміти наведені дробові назви як скорочення виразів типу чотири і пів'ята тощо.¹⁹ У цих назвах мається на увазі, так би мовити, не та половина більшої одиниці, що стоїть ближче до меншого числа, а та, що стоїть далі від нього. Адже, згідно з принципом віднімання, треба вказати віддаль між даним числом і більшим від нього, а не віддаль між даним числом і одиницею. Це особливо відчувається в назвах з десятками та сотнями, порівн. *півчетвертадесять*, *півчетвертаста*. Переосмислення цих назв стало можливим лише пізніше, у зв'язку з занепадом системи рахунку віднімання від більшого числа. Наприклад, у документі 1637 р. «з вежычками 4 гранятыми и пятой половица» (АрхЮЗР, I, X, 147), також у народній пісні: «Штири свічки ізгоріли, нім ся намовили, вже спалилось до пів п'ятой, нім ся положили»²⁰. Порівн. зруйнування в цих прикладах давніх форм *півп'ята*, *півп'яти* (наявність членної форми порядкового числівника та ін.) при їх осмисленні як складених з числівником 4.

Проте й заперечуване нами розуміння даних дробових утворень не заважає бачити в них відбиття рахунку відніманням. Інший спосіб (складання) дає сполуки *типу чотири з половиною*, *чотири й половина*.

Як бачимо, числівник *дев'яносто* не так уже й самотній. Він має цілий ряд більш-менш близьких родичів, однотипних утворень. Порівн. у російській народній пісні поруч: «Девяносто пять венцов, полтретьяста пять крыльцов»²¹.

Дев'яносто — уламок цілого особливого способу числення, поширеного в давнину у слов'ян, відомого й іншим індоєвропейським мовам /лат. *undeviginti* 19, *duodeviginti* — 18, *duodequingenta* 48; ч/ягстрмта [мас ВеХоиааі «50 без одного», тобто «49» та ін.]. Цей спосіб давав можливість назвати числа, на одну-дві одиниці менші від певного круглого числа. Відносно сотні це було число, менше на один десяток — *дев'яносто*.

Поясненням цієї дивної тепер системи може бути таке. Досить імовірно, що після того, як людство досягло розуміння величини 10, наступним стало не 11, а 20, так само не 21, а 30 тощо (числення не одиницями, а *групами*, десятками одиниць); на якомусь етапі відбувся й стрибок через назви десятків до утворення назви 100. Недаремно це круглі числа, основа нашої системи числення. Порівн. простішу їх структуру порівняно з «некруглими» числами. Проміжки ж від 10 до 20, від 20 до 30 тощо заповнювалися не лише в одному напрямку, від меншого до більшого, а й у зворотному — від більшого (оскільки воно вже було відоме) до меншого. Природнішим було, звісно, рахування

вперед, а не назад, тому два способи зустрічалися не посередині, а десь на восьмій — дев'ятій одиниці. Пізніше уніфікація за кількома винятками принесла повну перемогу більш життєвому способові.

А втім повторюємо, що де все висловлюється суґубо гіпотетично; конкретне утворення системи рахунку відніманням, можливо, було зовсім іншим. Ми хочемо лише підкреслити принцип рахунку «з обох боків» — від меншого і від (відомого) більшого числа. Так чи інакше, рахунок відніманням не протирічить десятковій системі числення, а лише відбиває один з ранніх етапів її затвердження в мові.

З усього сказаного випливає, що *дев'яносто* — не новотвір, а відголосок сивої і навряд чи лише східнослов'янської давнини (хоч це слово не відоме іншим слов'янським мовам). Факт же досить пізньої появи слова в пам'ятках, очевидно, слід віднести до компетенції історичної діалектології. Одні давні говірки мали слово *дев'яносто*, інші, представлені в писаних пам'ятках, його втратили (чи не мали зовсім).

¹⁷ А. Х. Востоков. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума, Спб, 1842, стор. 106.

¹⁸ І. П а н ь к е в и ч. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. I. Прага, 1938, стор. 297; І. Верхратський Про говір галицьких лемків. Львів, 1902, стор. 131.

¹⁹ Порівн. зауваження Іречека, *Časopis českého museum*, 1864, стор. 339: «Misto co by seřeklo: čtyři a pñi patého, řika se prostě pñl páta, řesta atd».

²⁰ Я. Ф. Головацький. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, III, 26.

²¹ А. И. Соболевский. Великорусские народные песни, т. II, стор. 68

Дев'яносто відмінювалося так само, як *сорок* і *сто*, відрізняючися від першого лише своїм середнім родом і, залежно від цього, в однині називним та знахідним відм. (*сорок*—*дев'яносто*). Зміни форм цього числівника також цілком аналогічні змінам *сорок* і *сто*. Три названі числівники утворили досить стійку двоформну групу (називний — знахідний відм. і єдина форма на -а для всіх непрямих відм., крім знахідного), яка успішно протистоїть впливові основного типу відмінювання числівників.

Порушення такого відмінювання 40, 90 і 100 спостерігається лише подекуди в діалектах, напр., у східних закарпатських говірках — *дев'яностома*, у *дев'яностах людьох*²² тощо.

Якщо в одних говірках наявні такі новотвори, відсутні в літературній мові, то інші говірки зберігають те, що літературна мова давно втратила²³ — назву 90, зафіксовану в найдавніших слов'янських пам'ятках: *дев'ятьдесят* (західні закарпатські говірки)²⁴, *дев'ятдесят* (лемківські говірки²⁵), *деветдесеть*, *деветдесет*, *деведесеть*, *деведесет* (надсянські говірки²⁶) та ін. Форма *дев'ятьдесят* у різних фонетичних варіаціях майже безвинятково панує також і у північних районах Чернівецької обл. (за матеріалами до Діалектологічного атласа української мови) тощо.

Назва ця, як бачимо, на східнослов'янському ґрунті втрачена не всюди. Поширення назви *дев'яносто*, не дивлячись на свою інтенсивність,²⁷ не охопило тут усі діалектні різновиди. Цікаве й те, що в південноруських грамотах XIV—XV ст., зібраних проф. В. Розовим, є тільки назва *дев'яносто*²⁸, а в документах XVI—XVII ст. переважає назва *дев'ятдесят*. В актовій мові цього періоду зустрічаємо:

девятдесять, 1562 р. (АрхЮЗР, VI, I, 41); 1593 р. (АрхЮЗР, I, VI, 98), 1599—1625 рр. (АрхЮЗР, I, XI, 51); інші відмінки: «от голов шинкарских девянтдесят одное», 1570 р. (АрхЮЗР, VII, II, 378), «въ девянтдесять копахъ грошей», 1562 р. (АрхЮЗР, VI, I, 41);

деветдесять, 1590 р. (АрхЮЗР, VI, I, 206), 1592 р. (АЮЗР, II, 192), 1593 р. (АЮЗР, I, 248), 1608 р. (АЮЗР, II, 42); також деветьдесять, 1597 р. (АЮЗР, II, 196), 1599 р. (АЮЗР, II, 3);

девятдесять (уподібнення другого елемента до *десять*), 1599—1625 рр. (АрхЮЗР, I, XI, 10), 1684 р. (АрхЮЗР, IV, I, 46);

деветьдесять, 1597 р. (АЮЗР, II, 196), 1599 р. (АЮЗР, II, 2);

девянтдесять (асиміляція і стягнення групи -тд-), 1591 р. (АрхЮЗР, I, X, 73),

Назва *дев'яносто* в південноруських актах цього періоду зустрічається дуже рідко, наприклад, в акті 1554 р. за списком 1581 р.: «тую сумму пенезей девеносто копъ», «зостал винен... девеносто копъ грошей» (АрхЮЗР, VIII, VI, 36).

При поясненні витіснення в південноруській актовій мові форми *дев'яносто* формою *дев'ятдесят* треба зважати як на можливий вплив народних говірок, що зберігали цю останню форму, так і на те, що актова мова, чисто народна в XIV — першій половині XV ст., пізніше переповнюється полонізмами, почасті архаїзмами та ін. В цей період також зростає в ній білоруський елемент, а як зауважив Є. Ф. Карський, «числительное *дев'яносто* белорусскому наречию... неизвестно: в нем только дзев'адзес'ат».²⁹ Це зауваження є перебільшеним: сучасна білоруська літературна норма — лише дзев'яноста.³⁰ Але воно характеризує поширення форми *дев'ятдесят* у даній східнослов'янській мові.

²² І. Верхратський. Знадоби до пізнання угорських говорів, Говори з наголосом движимим, ЗНТШ, т. 28, стор. 74.

²³ Українсько-російський словник за ред. І. М. Кириченка, т. I, К., 1953, стор. 387, подає слово *дев'ятдесят* як застаріле.

²⁴ І. Панькевич. Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, ч. I, Прага, 1938, стор. 292.

²⁵ І. Верхратський. Про говір галицьких лемків, стор. 40, 130.

²⁶ І. Верхратський. Про говір долівський, ЗНТШ, 35—36, стор. 74.

²⁷ Поширення цієї назви в говірках активно проходить і тепер, порівн. А. А. Москаленко. Про зміни в українських говорах Одеської обл. після Великої Жовтневої соціалістичної революції, Вісті Одеського держ. ун-ту, т. II, вип. 3, 1949, стор. 20.

²⁸ В. Дем'янчук. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., К., 1928, стор. 29. Можна додати до цього свідчення ще ряду грамот того ж періоду, які дійшли в пізніших списках: «дев'яносто осмого лѣта», грамота луцького єпископа Іоанна 1398 р. (Я. Ф. Головацький. Памятники дипломатического и судебно-делового языка, Львів, 1867, № 14); «в лѣто... девеносто пятое», грамота І. Кобринського 1487 р. (АЮЗР, I, 295) та ін.

²⁹ Е. Ф. Карский. Белорусы, т. 2, вып. 2, 1911, стор. 123.

³⁰ Русско-белорусский словарь под ред. Я. Коласа, К. Крапивы и П. Глебки, М., 1953, стор. 109.